

Molnár Antal – Siptár Dániel

EGYETEM VOLT-E A „KOLOZSVÁRI BÁTHORY-EGYETEM”?

Bevezetés

A jelen tanulmány már címével is azt sugallja, hogy a fenti kérdés nem kontextus nélkül való, a válasz némelyek számára nyilván állító, a szerzők számára pedig nagy valószínűséggel tagadó lesz. Ez valóban így is van. Ez a dolgozat egy olyan egyetemtörténeti kerekasztal-beszélgetés egyik hozzászólásából nőtt ki, amelyen Balázs Mihály felkérésére a kora újkori művelődéstörténet, egyháztörténet és oktatástörténet több hazai szakembere fejtette ki véleményét, a szervezők által meghatározott tíz perces időkereten belül.¹ A beszélgetés második részében, immár időkorlátok nélkül, a kérdés iránt érdeklődő és abban magát illetékesnek érző hallgatóság sorai közül mondták el többen véleményüket a kolozsvári egyetem kezdeteiről és annak lehetséges szegedi kapcsolódásairól. Ez a fórum csupán az egyik és talán nem is utolsó állomása volt egy évek óta tartó vitának, amely a Szegedi Tudományegyetem elődeinek kérdéséről folyik, és amelynek tétje a kolozsvári jezsuita kollégium keretein belül működő és a szakirodalomban Báthory-egyetemnek nevezett felsőoktatási intézmény, illetve a Szegedi Tudományegyetem közötti intézményes vagy szellemi folytonosság kimutatásának lehetősége. Maga a problémafelvetés meglátásunk szerint igencsak problematikus, és finoman szólva is több sebből vérzik, a vita során megjelent írások túlnyomó többsége pedig – ahogyan ez szinte minden hasonló esetben lenni szokott – nem igazán a vizsgált kérdés árnyaltabb megítéléséhez, hanem a vita apropójául szolgáló identitáskeresés históriájához fog majd a jövő történészei számára forrásul szolgálni. Már csak azért is, mert nem elmélyült, forrásalapú, a történeti kutatás mai állását tükröző dolgozatokról, hanem az ilyenkor szokásos lelkes tudatlanság által inspirált irományokról van szó.² Jelen tanulmány tehát nem ehhez a diszkusszióhoz kíván kapcsolódni, még ha geneziséét tekintve nem is vonatkoztathatja el magát teljesen attól.

¹ Egyetemalapítási törekvések Kelet-Közép-Európában. Egyetemtörténeti konferencia, Szegedi Akadémiai Bizottság-Filozófiai és Történettudományi Szakbizottsága, Szeged, 2007. május 2. A résztvevők: Balázs Mihály, Fazekas István, Font Zsuzsa, Keserű Gizella, Kruppa Tamás, Molnár Antal, Szögi László és Tusor Péter.

² Éppen emiatt a vita irodalmára sem hivatkozunk, csupán a kiindulópontul szolgáló írást idézzük: MINKER Emil, *Szeged egyetemének elődei*, Szeged, 2003 (különösen: 9–48). Szintén nem soroljuk elő a kolozsvári jezsuita kollégium történetének bőséges irodalmát, hiszen azt Minker Emil és Balázs Mihály idézett tanulmányaiban megtalálja az érdeklődő. A rend kedvéért csupán a címben is szereplő intézmény „névadó-dolgozatára” utalunk: VERESS Endre, *A kolozsvári Báthory-egyetem története lerombolásáig*, Erdélyi Múzeum, 23(1906), 169–193, 249–263, 319–320, 342–386.

Eleinte, akárcsak tudtommal az említett kerekasztal-beszélgetés többi résztvevője, magam sem gondoltam az ott elmondottak leírására. Mindenekelőtt azért nem, mert a címben feltett kérdést Balázs Mihály kitűnő dolgozatában gyakorlatilag minden kételyt eloszlatva megválaszolta.³ Ebben az írásában a szerző Lukács László klasszikus okmánytárának adatai alapján bemutatja a jezsuiták kolozsvári működésének az egyetem-alapítás szempontjából legfontosabb jellemzőit, mindenekelőtt azokat a nehézségeket, amelyek a király és a rend nagy ívű intézményszervezési koncepcióit megakadályozták. Ezt követően elemzi a Báthory István által Vilniusban kiállított két kollégium-alapítólevelet (1580. május 18., 1581. május 12.),⁴ és világosan bizonyítja: ezek a dokumentumok teljesen egyértelműen nyilatkoznak a jezsuita kollégium megalapításáról, és szilárd elhatározásként szólnak az egyetem létrehozásának tervéről. Ennek érdekében Báthory megígéri, hogy a leendő kolozsvári egyetem számára a fokozat-adási jog elnyerését az Apostoli Szentszéknél fogja szorgalmazni. Másként fogalmazva: a korabeli gyakorlattól eltérő módon, meglepő sietséggel már a kollégium alapításakor félreérthetetlenül jelzi az egyetemmé fejlesztés szándékát. Hosszas előkészületek után csak 1585 őszén kezdődtek meg a rendszeres filozófiai és alkalomszerű teológiai előadások a kollégiumban, amelyeknek a következő év tavaszán a pestis vetett véget. Az 1587. évi újratekintést a rend 1588-as kitiltása törte ketté. Bár a jezsuiták 1595. évi visszatérése és a kollégiumuk 1603-ban bekövetkező feldúlása között (feltehetőleg 1598-tól) megszakításokkal ismét tartottak filozófiai és teológiai kurzusokat, formális egyetem működéséről ebben az időszakban sem beszélhetünk. Egyetlen, a teljes filozófiai (pláne nem teológiai) stúdiumot elvégzett hallgatóról és egyetlen egyetemi diplomáról sem tudunk Kolozsvárott ebből az időszakból. A felsőfokú képzésre utaló előadások ellenére sem maradtak ránk dokumentumok az egyébként igen gazdag jezsuita forrásanyagban, amelyek alapján arra következtethetnénk, hogy a rend vezetői komolyan dolgoztak volna az egyetem megszervezésén. Nem került sor az egyetem pápai megerősítésére sem. A szakirodalomban a kolozsvári egyetem pápai jóváhagyásaként idézni szokott bullában (1583. február 5.) XIII. Gergely pápa valójában a kolozsvári közös, királyi és pápai alapítású szeminárium fenntartására a Szentszék részéről biztosítandó évi 1200 tallér segélyről határoz.⁵ Vagyis összegezve Balázs Mihály megállapításait: a kolozsvári jezsuita kollégium esetében újabb, perdöntő források – egyébként sajnos igencsak valószínűtlen – felbukkanásáig az egyetemi szintű stúdiumok időleges működése ellenére sem beszélhetünk formális, akárcsak a kor fogalmai szerinti egyetemről.

A fenti, forrásokkal alátámasztott és logikusan végigvezetett gondolatmenet után meglátásom szerint a kérdés további feszegetése nagyrészt okafogyottá vált. Ezt azonban nem mindenki gondolta így, erről tanúskodtak az említett szegedi kerekasztal-beszélgetés délutáni hozzászólásai. Kétségtelen ugyan, hogy ezek nem

³ BALÁZS Mihály, *A szegedi egyetem első elődjéről*, Szeged, 18 (2006), szeptember, 30–37.

⁴ A két irat kritikai kiadása: Ladislaus LUKÁCS, *Monumenta Antiquae Hungariae*, II, (1580–1586), Romae, 1976 (Monumenta Historica Societatis Iesu 112) (a továbbiakban MAH II), 61–66, 112–118.

⁵ MAH II, 386–390.

mindegyikét volt türelmem és lelkierőm végighallgatni, a Szegeden tapasztaltak mégis arról győzték meg: talán mégsem teljesen felesleges mindazt, amit ott lényegesnek tartottam elmondani, ismételten átgondolni, majd írásban is rögzíteni. Nem elsősorban azért, mert bárkit győzködni szeretnék szakmai szempontból számomra evidenciának tetsző tényekről, hiszen a vita – mint fentebb utaltam rá – nem minden résztvevő számára ugyanabban a fogalmi keretben zajlik. Sokkal inkább azért, mert úgy érzem, hogy még egy ennyire elvetéltnek tűnő, végső kicsengésében kifejezetten elkésérítő disputa is inspirálhat értelmes vizsgálódásokat. Ez utóbbi állítás bizonyítására az Eötvös Loránd Tudományegyetemen, a Történettudományi Doktori Iskola keretében a 2007 őszi félévi doktori órát a kora újkori egyetemtörténet vitás kérdéseinek szenteltük. Az ott folyó munka eredménye lett ez a dolgozat.⁶

Az alábbiakban Balázs Mihály idézett írásából kiindulva szeretnénk megvizsgálni néhány olyan történeti problémát, amely a kolozsvári iskola jellegének pontosabb meghatározását elősegítheti. Mivel a kolozsvári alapítás dokumentumai és az azokból kihüvelyezhető tények már ismertek, ezért itt elsősorban a jezsuita rend és a felsőoktatás általánosabb magyarországi és európai históriájára összpontosítottuk a figyelmünket. Hogyan helyezhető el a jezsuita rend oktatási rendszerében a kolozsvári tanintézmény? Van-e értelme merev (és főleg utólagos) kategóriákat alkalmazni egy jezsuita iskola pontos mibenlétének meghatározásakor? Egyáltalán: mitől egyetem az egyetem, illetve milyen szinttől kezdve beszélhetünk egyetemről? Érdemesnek látszott elolvasni a vita során is sokszor emlegetett másik Báthory-fundáció, a vilniusi egyetem királyi és pápai megerősítését, hiszen ennek alapján teljesen egyértelművé válik a két alapítás egymáshoz való viszonya. Végezetül szükségesnek éreztük a pápai megerősítés hiányának alaposabb vizsgálatát, ugyanis a Szentszék jóváhagyását nem csak a kolozsvári, hanem a nagyszombati és a kassai egyetemek sem nyerték el, amelyek esetében ugyanakkor ez a tény mégsem okoz kételyeket az intézmények egyetem-jellegét illetően.

A jezsuita rend szervezetének és oktatási rendszerének néhány sajátossága

A kolozsvári kollégium egyetem-jellegének kimutatására és védelmezésére történt kísérletek legnagyobb buktatója meglátásunk szerint abban rejlik, hogy az ezt vizsgáló szerzők akarva akaratlanul az elmúlt másfél évszázad felsőoktatási szerkezetéből kiindulva, annak fogalomrendszerét, standardizált fokozati struktúráit vetítik vissza az ilyenekkel nem rendelkező, teljesen más logika mentén építkező 16–17. századi iskolarendszerre. A 19–20. században nyilván teljesen elképzelhetetlen lett volna legális egyetemi kurzusok tartása olyan intézményben, amely ne rendelkezett volna egyetemi ranggal. A 16. században, mint ezt látni fogjuk, ez a

⁶ A tanulmány szerzői itt mondanak köszönetet Kovács Zsoltnak, az Eötvös Loránd Tudományegyetem doktorandusz hallgatójának a doktori órán elhangzott észrevételeiért és hozzászólásaiért.

jelenség egyáltalán nem rendkívüli. Ugyanígy nehéz magunk elé képzelni azt az iskolarendszert, ahol nincsenek világos fokozatok és szintek, amelyben számos átmenet lehetséges anélkül, hogy ez a kortársak fejében (ellentétben kései utódaiktól) zavart okozott volna. Ha tehát egy korabeli oktatási intézmény valós jellegéhez kívánunk közelebb férkőzni, akkor az egyetlen járható út az egész rendszer vizsgálata, nem pedig az illető iskola önmagában való vagy pedig a mai viszonyok szerinti méricskélése.

Az első lépés ebben a munkában a jezsuita szervezeti és oktatási rendszer néhány, szempontunkból lényeges vonásának a tudatosítása. Mindenekelőtt fontos tisztázni: a klasszikus tanító rendként emlegetett jezsuita rend (*Societas Iesu*) alapítói kezdetben egyáltalán nem gondolkodtak iskolákban. A rend létrehozója és első rendfőnöke, Loyolai Szent Ignác a Társaság feladatát az emberek üdvösségre segítésében, az erre rendelt küldetésben, vagyis a misszióban látta. Ennek a hivatásnak a pontos körvonalai a szent 1521-ben bekövetkező megtrézésétől a rend pápai megerősítéséig (1540), sőt egészen az alapító haláláig (1556) terjedő évtizedekben alakultak ki. A misszió intézményes keretei a társadalom igényeihez folyamatosan alkalmazkodva igen rugalmasan formálódtak, igazából éppen ez a rugalmasság a kulcsszó, amely segít megérteni a jezsuita rend szervezetének és működésének legfontosabb jellegzetességeit.⁷

Páter Lukács László jezsuita történész egy magisztrális tanulmányában tárta fel azt a folyamatot, ahogyan maga a rendalapító Szent Ignác, majd később utódai, szembesülve a kor kihívásaival, egyre nagyobb teret engedtek az általános oktató-nevelő munkának a rend tevékenységén belül. Szent Ignác kezdetben elzárkózott a képzés előtt álló jelöltek felvételétől és különösen az iskolai tanítástól. Később ezen az elképzelésén kénytelen volt változtatni, mivel a jelentkezők közt kevés megfelelően képzett és lelkileg alkalmas felnőtt akadt. A Jézus Társaságába felvett fiatalok számára szükséges volt a régi egyetemek mellé a (régiben értelmében vett) kollégiumok felállítása, ahol a skolasztikusok nyugodtan foglalkozhattak tanulmányaikkal (Párizs, Coimbra, Padova, Leuven, Köln stb.). Idővel az előadások egy részét is ezekben a kollégiumokban hallgathatták a növendékek, hogy ezáltal a tanulmányi idő lerövidüljön. A rendalapító a skolasztikusok számának rohamos növekedésével szeretett volna a fiatal rendtagok képzésére kollégiumokat alapítani, azonban ehhez nem talált anyagi jótevőket. Emellett a német és indiai tapasztalatok azt mutatták, hogy az iskolai tanítás egyúttal kitűnő missziós eszköz is. A szükségletek és a tapasztalatok alapján a fiatal rend végül nem tért ki a kihívás elől: 1548-ban a szicíliai Messinában megnyílt az első új típusú kollégium, az ún. *collegium externorum*, amely több mint 200 renden kívüli fiatal számára biztosított tanulási lehetőséget. Ezzel indult el a jezsuita iskolák diadalútja, amelyeket maga Szent Ignác is igen fontosnak tartott. A rendalapító halála után azonban a Társaságon belül komoly viták keletkeztek az iskolák sorsa felől. A rendtagok egy része (elsősorban

⁷ Ezekre a folyamatokra lásd: Cándido de DALMASES, *Loyolai Szent Ignác*, Bp., 1995 („Anima Una” Könyvek, 9).; William W. BANGERT, *A jezsuiták története*, Bp., 2002, 13–45.

a spanyolok) az új típusú kollégiumokban a rendi alkotmánytól való eltérést láttak, és ezek óriási sikere miatt a másik rendháztípus, a *domus professa* elhalásától tartottak. Ez utóbbiban főleg négyfogatalmas rendtagok éltek és apostoli munkát végeztek, kizárólag adományokból tartották fenn magukat. Mivel a kollégiumok ezzel szemben komoly alapítványi tőkével rendelkeztek, ezért a két intézmény körüli nézeteltérések egy új „szegénység-vitát” is eredményeztek. A kor követelményei azonban egyértelműen a kollégiumoknak kedveztek: Szent Ignác halálakor 56 kollégiummal szemben mindössze 2 *domus professa* állt, és ez az arány később sem javult.⁸

A rend profilváltásának rugalmasságát mutatják a szervezeti formák változásai az első félszázadban. Ennek következménye, hogy a különböző intézménytípusok korántsem mutatnak olyan formai szilárdságot, mint azt az utólagos rendszerezés látni kívánná. Sem tér, sem pedig szükség nincs arra, hogy a jezsuita intézményes struktúrák felépítését és változásait itt ismertessük, főleg mivel ezekre a jelenségekre másutt már bővebben kitértünk. Itt csupán arra szeretnénk utalni, hogy a 16. század végén újabb válságokon és megújuláson keresztülmenő jezsuita rend vezetése a meglévő rendház-típusok (misszió, kollégium, *domus professa*) mellett egy új, többfunkciós modellt, a rezidenciát hozta létre, amely lehetett akár nagyobb létszámú misszióközpont, de egy tervezett kollégium-alapítás első stádiuma is. Éppen a számos kollégium-alapítási kudarc (mint például az első nagyszombati vagy az itt tárgyalt kolozsvári) bizonytalanította el a rendi vezetés korábban töretlen optimizmusát, és intette óvatosságra a nagyívű tervek azonnali megvalósításában.⁹ Ennek következtében a rend még a korábbiaknál is sikeresebben alkalmazkodott az egyes munkaterületek sokszor igencsak változó politikai, anyagi és személyi feltételrendszeréhez, a különböző jogállású rendházak viszonylag rugalmasan változtatták szervezeti és függelmi viszonyait; megkönnyítve a munkát és a túlélést, nehezítve viszont a mai történészek tisztánlátását, akik a rendszer lényegét nem értve gyakran mossák össze a különböző vagy választják szét az egybetartozó jogi kategóriákat.

Ugyanez a szervezeti fluiditás jellemzi a rend iskolai rendszerét. Eléggé bajos a 19. századi kis- és nagygymnázium, fő- és algymnázium kategóriákat a 16–18. századi jezsuita tanintézményekre alkalmazni, amint azt számos iskolatörténész tette az elmúlt évszázadban. Egy teljes jezsuita iskola egy-négy grammatikai osz-

⁸ Ladislaus LUKÁCS, *De origine collegiorum externorum deque controversiis circa eorum paupertatem obortis (1539–1608)*, Archivum Historicum Societatis Iesu, 29(1960), 189–245, 30(1961), 3–89. Ez a tanulmány szolgált alapul 1991-ben, a jezsuita rend pedagógiai tevékenységéről rendezett messinai történészkonferencián tartott előadásának: *L'origine dei collegi e l'insegnamento pubblico nella storia pedagogica della Compagnia di Gesù = La Pedagogia della Compagnia di Gesù. Atti del Convegno Internazionale Messina 14–16 novembre 1991*, a cura di F. GUERELLO, P. SCHIAVONE, Messina, 1992, 109–126.

⁹ LUKÁCS László–MOLNÁR Antal, *A homonnai jezsuita kollégium (1615–1619) = Művelődési törekvések a korai újkorban. Tanulmányok Keserű Bálint tiszteletére*, szerk. BALÁZS Mihály, FONT Zsuzsa, KESERŰ Gizella, ÖTVÖS Péter, Szeged, 1997, (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez XXXV), 357–358.

tályból, illetve a humaniorából (poétika, retorika) állt. A kollégiumokban mindig teljes középiskolai képzés folyt. Az alacsonyabb jogállású intézményekben viszont a lehetőségek és az igények szabták meg, hogy a felsoroltak közül éppen hány osztályban folyt a tanítás. A missziókban és a kisebb rezidenciákban általában csak grammatikai osztályok voltak, amelyek száma teljesen esetleges és állandóan változott. A grammatikai stúdiumok felett az erősebb iskolákban megjelent a poétikai osztály, de sokszor ez is a körülmények függvényében működött vagy éppen szűnt meg. A középiskolai oktatás teljességét a retorika oktatása jelentette, ennek elindításához elvileg rendfőnöki engedélyre volt szükség.¹⁰ Nemcsak az osztályok száma, de a tanulmányi idő és az előmenetel sem emlékeztet a mai rendszerre. Nem voltak világos fokozatok, a tanulók év közben is osztályt válthattak, tanulmányaikat is addig folytatták, ameddig erre kedvük, lehetőségük vagy szükségük volt. Vagyis az egész rendszer – a szinte globálisnak nevezhető egységes tanulmányi szabályzat, a *Ratio Studiorum* ellenére, pontosabban azzal együtt – mai szemmel nézve hihetetlenül rugalmas és képlékeny volt, a 19. században kialakult merev szervezeti kategóriák még nyomaikban sem léteztek.¹¹

A 16–17. századi egyetemek tipológiai kérdései

A fentebb vázolt rugalmas intézményes politika természetesen a jezsuita egyetemek tekintetében is érvényesült, azzal súlyosbítva tovább a helyzetet, hogy az egyetemek a kora újkorban, az iskolaügy általános fellendülésének időszakában már önmagukban, a jezsuiták nélkül is igen változatos szervezeti és strukturális megoldásokat produkáltak. Ezt a sokszínűséget Szent Ignác követői a maguk logikája és szükségletei szerint természetesen még tovább alakították és bonyolították. A 16. században a középkori egyetemi struktúráktól eltérő felsőoktatási rendszerek keletkeztek, a felsőfokú képzésbe felekezeti és nemzeti sajátosságok épültek be. A több különböző intézmény-típus létrejötte a felsőoktatás jelentéstartalmának kibővülésével járt.

A hagyományos, középkori eredetű és alapvető struktúráikat őrző intézmények mellett számos egyetem került részben vagy egészében jezsuita irányítás alá. Emellett alakultak (elsősorban Spanyolországban, Itáliában és Lengyelországban) szeminárium és kollégium típusú egyetemek, továbbá (főleg Közép- és Kelet-Európában és Itáliában) kisebb vagy ún. félegyetemek, különböző akadémiák és doktori kollégiumok, amelyek sokszor filiális viszonyban álltak a promóciós jogokkal bíró tényleges egyetemekkel. A 16. századi uralkodók nevéhez, elsősorban legitímációs és presztízs-szempontok miatt számos ígéretes egyetemalapítási kezdemény

¹⁰ MOLNÁR Antal, *Mezőváros és katolicizmus. Katolikus egyház az egri püspökség hódoltsági területein a 17. században*, Bp., 2005 (METEM Könyvek 49). 175–176.

¹¹ Ezekre a jelenségekre igen jó áttekintést nyújtanak LUKÁCS László és MARIO Colpo szócikkei: *Compagnia di Gesù* = *Enciclopedia Pedagogica*, II, Brescia, 1989, 2812–2826; *Ignazio di Loyola*, in *Enciclopedia Pedagogica*, III, Brescia, 1989, 5904–5912; *Ratio studiorum* = *Enciclopedia Pedagogica*, V, Brescia, 1992, 9808–9816.

fűződik, amelyek egy része később különböző okokból megrekedt vagy teljesen el is halt. Ezekhez járult még az egyházmegyei szemináriumok és a szerzetesrendi studium particularék hálózata, amelyek ugyancsak felsőfokú filozófiai és teológiai képzést biztosítottak növendékeiknek anélkül, hogy bármilyen egyetemi aspirációval léptek volna fel. Az eredmény a rendszer fokozatos differenciálódása lett, számtalan köztes formával és nemzeti sajátossággal.¹² Az utólagos vizsgálatot az elnevezések terén uralkodó káosz sem segíti elő: a *studium generale*, *universitas*, *academia* vagy *athaeneum* kifejezés a várakozásainkkal ellentétben egyáltalán nem utal az intézmény szintjére, vagyis ebből aligha következtethetünk jogbeli vagy minőségi különbségekre.¹³ Nagyon jellemzőnek tarthatjuk, hogy már a 17. század végén szükségét érezték, hogy ezt az egyre zavarosabbá váló rendszert valahogyan áttekinthetőbbé tegyék. Egy római jogász, Francesco Domenico Brancaccini például három csoportra osztotta az egyetemeket 1689-ben megjelent művében: *imperfetti*, *perfetti* és *perfettissimi*.¹⁴

Ebbe a dinamikusan fejlődő és változó világba léptek be a jezsuiták rögtön a rendalapítást követő években. A Társaság számára kezdettől fogva a felsőoktatás volt az elsődlegesen megcélzott terület, hiszen jobban a sajátjuknak érezték és hangsúlyosabban érzékelték a hiányából fakadó problémákat. A fentiekben említettük, hogy a rend az oktatást sohasem önmagáért való, hanem a lelkipásztori célkitűzéseknek alárendelt tevékenységnek tekintette. Ennek következtében a tudományok szentignáci rangsorában az első helyet a teológia foglalta el, ezt követték a humaniora és a filozófia, míg a jog és az orvostudomány kívül estek a rendtagok működési körén.¹⁵ Az első, Szent Ignác által összeállított iskolamoddelltől kezdve az őt követő rendfőnök, Diego Lainez kollégium-tipológiáján át az 1599-ben kiadott Ratio Studiorum által felvázolt ideális intézménystruktúráig követhető a jezsuita iskolaalapítások egyik legfontosabb alapelve: a fokozatos építkezés. A rend által követett gyakorlat a legtöbbször az alapidokumentumokban lefektetett metódust követte: az alapítást lehetőleg alsóbb osztályok, esetleg teljes középiskola elindí-

¹² A kora újkori felsőoktatás sokszínűsége újabban fontos kutatásokat és konferenciákat inspirált. Itt csak néhány fontosabb tanulmányra hivatkozunk: Willem FRIJHOFF, *Grundlagen = Geschichte der Universität in Europa*, II, *Von der Reformation zur Französischen Revolution (1500–1800)*, München, 1996, 53–102; Gian Paolo BRIZZI, *Le università minori in Italia. Identità e autoconsapevolezza*, in *Le Università minori in Europa (secoli XV–XIX). Convegno Internazionale di Studi, Alghero, 30 Ottobre – 2 Novembre 1996*, a cura di Gian Paolo BRIZZI, Jacques VERGER, Roma, 1998, 169–188; Michael KIENE, *Piccole e grandi università a confronto: insediamenti universitari in Europa dal XVI al XVIII sec.* = *uo*, 289–300, (a jelzett konferenciakötet összesen 55 tanulmányt tartalmaz a kisebb egyetemek európai jelenlétéről).

¹³ Karl HENGST, *Jesuiten an Universitäten und Jesuitenuniversitäten. Zur Geschichte der Universitäten in der Oberdeutschen und Rheinischen Provinz der Gesellschaft Jesu im Zeitalter der konfessionellen Auseinandersetzung*, Paderborn–München, 1981, 73–74 (Quellen und Forschungen aus dem Gebiet der Geschichte, Neue Folge, Heft 2).

¹⁴ BRIZZI, *Le università*, i. m., 180.

¹⁵ HENGST, *Jesuiten*, i. m., 56–59.

tásával kell kezdeni, és csak ennek megszilárdulása után szervezték meg az egyetemet.¹⁶

Az Európa-szerte más és más kritériumok alapján szerveződő felsőoktatás és a helyi viszonyokhoz mindenkor kiválóan alkalmazkodó jezsuita rend találkozása a 16. században a rend által átvett vagy alapított főiskolák sokféleségét eredményezte. Ennek ellenére néhány alapvető szempont figyelembevételével bizonyos osztályozást megkísérelhetünk. A két fő csoportot a rend által részben megszerzett régi, illetve a frissen alapított új egyetemek jelentették. Mindkét formának megvoltak a kétségtelen előnyei és hátrányai a rend szempontjából. Az előbbi esetben lehetőségük nyílt hanyatló intézmények felvirágoztatására és rendi növendékeik képzésére a már meglévő intézményes bázison, ugyanakkor állandóan konfliktusba kerültek a régi oktatói gárdával és a városi elittel az egyetemi önkormányzat és a jezsuita irányítási törekvések egymásnak feszülése, vagy az elvi-pedagógiai ellentétek miatt. Az új intézmények esetében elvileg nagyobb esélyük volt pedagógiai és lelkipásztori sikerek elérésére, akadály nélkül megvalósíthatták a rendi előírásaiknak megfelelő vezetési és pedagógiai gyakorlatot, ugyanakkor ezeknek az intézményeknek a működtetéséhez nagyon komoly anyagi tőkére és folyamatos uralkodói és társadalmi támogatásra volt szükségük.¹⁷

A régi intézményekben való jezsuita térfoglalásnak két formája létezett: első fázisban néhány katedrát vettek át az adott egyetem filozófiai és teológiai karán, mint például a kölni, ingolstadti vagy a freiburgi egyetemeken. Tökéletesebb megoldást jelentett a jezsuiták számára, ha a négy karból a teljes filozófiai és teológiai fakultásokat elfoglalhatták, miként a prágai, a bécsi, a trieri, a mainzi, a würzburgi és az innsbrucki egyetemen történt. A jogi és orvosi karokra az említett okokból nem is törekedtek, és az egyetemek vezetése is megmaradt a régi vezetőség kezében. Az új alapítások szintén két alaptípusra vezethetők vissza. Az első stádium (éppen a fentebb vázolt fokozatosság jegyében) a gimnáziumokhoz csatolt filozófiai és teológiai kurzus elindítása volt, amelyeket az újabb szakirodalom főleg egyetemeknek, líceumoknak vagy akadémiáknak szokott nevezni, de a legpontosabb (bár talán kissé kései és területileg inkább a Német-Római Birodalomra korlátozódó) megnevezésük lehetne az akadémiai gimnázium (*gymnasium illustre et academicum*). Ezek az intézmények általában egy idő után a kurzus teljes lehetőségét kínálták, de nem rendelkeztek egyetemi kiváltságokkal, tehát a promóció és az önkormányzat jogával. A nagyobb kollégiumok igény szerint léptek elő akadémiai gimnáziummá, és megfelelő feltételek esetén uralkodói és pápai kiváltságokban részesülve igazi jezsuita egyetemekké váltak. Más intézmények megmaradtak ezen az alacsonyabb fokon, mint például a müncheni, augsburgi, braunsbergi, regensburgi, münsteri, eichstätti, passauai, linzi vagy klagenfurti kollégiumok. A rend szempontjából az ideális megoldást a másik, összességében tehát a negyedik forma, a jezsuita egye-

¹⁶ HENGST, *Jesuiten, i. m.*, 60–72.

¹⁷ Ezekre a jelenségekre: Paul F. GRENDLER, *I tentativi dei gesuiti d'entrare nelle università italiane tra '500 e '600 = Gesuiti e università in Europa (secoli XVI–XVIII)*, *Atti del Convegno di studi*, Bologna, 2002, 37–48.

tem jelentette. Az uralkodók vagy főpapok által alapított és a rend irányítására bízott egyetemek több szempontból különböztek a hagyományos universitasoktól. Az önkormányzat és az egyetemek szokásos tisztségviselői helyett az intézmény teljes egészében a rendfőnök irányítása alatt állott, valamennyi tisztségviselője és tanára jezsuita volt, munkáját teljes egészében a jezsuita tanrend határozta meg. A középkori egyetemi tradíciókhoz kötötte ezeket az intézményeket, hogy ugyanúgy uralkodói és/vagy pápai privilégiumokkal működtek. Ez utóbbiak közé tartoztak a Birodalom területén Dillingen, Graz, Paderborn, Breslau, Molsheim, Osnabrück, Bamberg és Olmütz. A kollégiumalapítás minden esetben évekkel vagy akár évtizedekkel is megelőzte az egyetem fundációját.¹⁸

Hol helyezkedik el a fenti rendszerben a kolozsvári kollégium? A választ, úgy gondoljuk, ezek után bárki könnyedén megadhatja. A Báthory István által alapított kollégium az alapítólevélben foglalt szándéknyilatkozattal és a néhány esztendő múlva beinduló filozófiai és teológiai kurzusokkal egyértelműen a fenti osztályozás harmadik csoportjába, a felsőfokú kurzusokkal működő „akadémiai gimnáziumok” közé tartozott. Másképp fogalmazva: a jezsuita egyetemszervezés azon első fokozatába, amelyből egyes intézmények valódi egyetemmé váltak, mások pedig továbbra is ezen a „félegyetemi” szinten maradtak. A kolozsvári gimnázium sorsa még ezeknél is rosszabbul alakult: nem csak az egyetem megalapítása maradt el, hanem maga az iskola is akadozva működött, majd pedig 1603-ban meg is szűnt.

A vilniusi példa

A kolozsvári tanintézet fejlődési fázisainak világosabb kijelöléséhez az általános tipológiai szempontok mellett további támpontokkal szolgál a litvániai „testvérintézmény”, a vilniusi jezsuita kollégium, majd egyetem történetének vizsgálata. A két alapítás szoros összefüggésére természetesen minden, a kérdésben nyilatkozó szerző rámutatott, sőt Minker Emil szerint éppen a két intézmény történetének számos közös pontja miatt nem vesz tudomást a nyugati egyetemtörténeti kutatás a kolozsváriról.¹⁹ Ennek ellenére a vilniusi egyetem történetének és alapítási dokumentumainak alaposabb hazai vizsgálatára tudtommal eddig nem történt kísérlet. Pedig a fentebb vázolt jezsuita egyetemi struktúrák illusztrációjához keresve sem találunk jobb példát a vilniusnál.

Litvániában egy teljes, egyetemet is magába foglaló jezsuita intézmény-komplexum (*collegium plenum, in quo studiorum esset universitas*) alapításának terve 1565-ben merült fel először, a varsói nuncius kifejezetten „egész Litvánia egyeteméről” írt levelében Borromei Szent Károlynak. Az alapítást végül a megfelelő tanerők hiánya miatt elhalasztották, de három esztendő múlva, 1568-ban a vilniusi

¹⁸ HENGST, *Jesuiten, i. m.*, 72–79., 295–298; Rainer A. MÜLLER, *I Gesuiti e le università cattoliche nell'Impero Tedesco = Le università dell'Europa dal rinascimento alle riforme religiose*, a cura di Gian Paolo BRIZZI, Jacques VERGER, Milano, 1991, 197–217, különösen: 205–215. A példákat a Birodalom területéről hoztam, de természetesen ezek száma Európa-szerte tovább szaporítható lenne.

¹⁹ MINKER, *Szeged, i. m.*, 42–43.

püspök, Valerian Protasevičius alapítványt tett egy jezsuita kollégium számára a székvárosában. A páterek csak 1570-ben kezdték meg a működésüket, rögtön az első évtől kezdve öt osztályban végezték a tanítást, és már 1571-ben beindult a filozófiai kurzus, amely a pestisjárvány miatt csak 1572-től tekinthető folyamatosnak. 1574-től matematikát, 1578-tól pedig rendszeres teológiát is oktattak az intézményben. A püspök szándéka kezdettől fogva egyértelmű volt: a vilniusi kollégiumot az egyetem-alapítás szándékával hozta létre. Erre már a jezsuiták beköltözése előtt is utalt a rendi előljáróknak, akik ekkor még túl korainak érezték az elképzelést. A jezsuiták 1570. évi vilniusi bevonulásáról a lengyel tartományfőnök kifejezetten egy egyetem-alapítás előkészületeként számolt be Rómában. A működéshez szükséges uralkodói és pápai kiváltságok megszerzésére irányuló törekvésekről a filozófiai kurzus állandósulását követően, 1576-tól kezdve vannak adataink. A pápa ekkor azzal utasította el az egyetem megerősítését, hogy sem a megfelelő anyagi háttér, sem pedig az uralkodói beleegyezés nem állt rendelkezésre. Mindkét nehézség rövidesen elhárult: Báthory István lengyel királlyá választásával a politikai viszonyok a katolikus egyház és Protasevičius püspök tervei számára rendkívül kedvező módon konszolidálódtak, a következő évben pedig a főpap az alapítványát kiegészítette a szükséges összeggel. Báthory lengyel királyként az 1578. július 4-én Lembergben kiállított oklevelével adott kiváltságokat a vilniusi egyetemnek, majd 1579. április 1-jén, immár litván nagyherceggént, Vilniusban bocsátotta ki újabb megerősítő diplomáját. Ennek birtokában és egy jogi nehézség tisztázása (a püspök egyetemi kancellárságának a jezsuita előírások miatti törlése) után XIII. Gergely pápa 1579. október 30-án bocsátotta ki *Dum attenta* kezdetű bulláját, amelyben pápai kiváltságokkal ruházta fel a vilniusi egyetemet.²⁰

Ha a fenti adatokat egybevetjük a kolozsvári kollégium történetének legfontosabb csomópontjaival, több nagyon fontos tanulságot fogalmazhatunk meg. Mindenekelőtt teljesen egyértelmű a párhuzam a tényleges kollégium-alapítás és az egyetemalapítási szándék időbeli egybeesése között. Vilniusban a püspök, Kolozsvárott a fejedelem azért telepítette meg a jezsuitákat, hogy alkalmas időben (igazából minél előbb) az országa számára egyetemet hozzon létre. Van tehát korai szándéknyilatkozatunk, ígervényünk mindkét esetben, de ezek sem Vilniusban, sem Kolozsvárott nem jelentenek tényleges fundációt. Másfelől nem tűnik rendkívülinek Báthory sietsége, különösen hogy a szeme előtt lebegett a vilniusi példa, ahol a kezdettől hangsúlyozott törekvések végül is viszonylag gyorsan megvalósulhattak. Ugyanakkor Vilnius példája is teljesen egyértelműen igazolja, hogy a jezsuita egyetemek fejlődésének létezett egy „királyi útja”, vagyis a kollégium alapítását nem kísérte, hanem néhány évvel (sőt sokszor évtizeddel) később követte az egyetem megalapítása. Erre egyébként számtalan további példát hozhatnánk, de maradjunk csak a litván esetenél, hiszen ennek a Kolozsvárral való analógiája mindennél egyértelműbb: Vilniusban már a kollégium alapítását követő évben beindult a filozófia oktatása, de ettől még senkinek sem jutott (vagy jut manapság)

²⁰ Paulius RABIAUSKAS, *Die Gründungsbulle der Universität Vilnius (30. Oktober 1579). Vorgeschichte, Ausstellung und Bedeutung*, Archivum Historiae Pontificiae, 16(1978), 121–151.

eszébe az egyetem kezdeteit 1571-től számolni. A vita a litvánoknál legfeljebb abban a tekintetben van, hogy vajon az első (még lengyel királyként kiadott) vagy a második uralkodói kiváltságlevél, esetleg a pápai bulla jelenti az egyetem tényleges fundációját; ebben a kérdésben elfoglalt álláspontjuk szerint teszik a helyi kutatók és az őket követő nyugati összefoglalások 1578-ra vagy 1579-re az egyetemalapítás dátumát. A kérdés talán legavatottabb szakértője, a nemrégiben elhunyt római jezsuita diplomatika-professzor, Paulius Rabikauskas szerint az egyetem tényleges megalapítását a pápai bulla jelentette. Úgy vélte, hogy a teológiai oktatás primátusa miatt az egyetem legitim működésének elengedhetetlen feltétele volt a pápai rendelkezés, ezt a püspök és a király szintén így gondolta, és maga a pápai diploma is alapításról, nem pedig megerősítésről szól (*studium generale ac ... universitatem erigimus et instituimus*).²¹ Bár az alábbiakban látni fogjuk, hogy a pápai bulla nem minden esetben nélkülözhetetlen az egyetemek legitim működéséhez, a Vilniusszal kapcsolatos forrásaink egyértelműen bizonyítják, hogy XIII. Gergely pápa uralkodása idején (1572–1585), Báthory és a térség katolikus főpapjai ezt így gondolták, az ő fogalmaik szerint az számított egyetemnek, amelyet a pápa is jóváhagyott. A bulla kibocsátását a vilniusi egyetem esetében hároméves szervezőmunka előzte meg, amelynek számos dokumentumát őrizte meg a jezsuita rend római levéltára – ilyen erőfeszítéseknek Kolozsvár esetében nem találjuk a nyomát, nyilván az egyetemszervezés túl korai stádiuma miatt.

Végezetül mindenképpen megéri a fáradságot a Báthory István által kibocsátott vilniusi és kolozsvári alapítólevelek összevetése. Rögtön az első olvasásra nyilvánvaló: a két irat teljesen másról szól. A vilniusi egyetemmel kapcsolatos királyi okirat nem tulajdonképpeni alapítólevél, hanem királyi kiváltságlevél, míg a kolozsvári diploma a kollégium fundációs dokumentuma. A vilniusi oklevél narrációs része beszámol Protasevičius püspök bőkezű alapításáról, majd a király a maga részéről a püspök iskoláját egyetemi rangra emeli, a krakkói egyetem jogaival és kiváltságaival látja el; a jogi és orvosi tudományokat kivéve a többi fakultásokon promóciós jogokat engedélyez az intézménynek; joghatósági és bíraskodási autonómiát, illetve adómentességet adományoz; rendelkezik (mint láttuk, a jezsuita rendi előírásokkal ellentétesen) a kancellár és a protektor személyéről; végül pedig országa minden rendjét, hivatalnokát és lakóját inti az oklevélben foglalt jogok és kiváltságok sértetlen megőrzésére és védelmére.²² A kolozsvári alapítólevelek ezzel szemben teljesen világosan egy jezsuita kollégium fundációjáról beszélnek az egyetemszervezés perspektívájában. A királyi oklevél beszámol Erdély vallási és művelődési megsegítésének szükségességéről, a jezsuiták behívásának okáról, majd közli a kollégium megalapításának tényét az egykori ferences kolostor épületében. Ezt követően tér rá az alapítás későbbi távlataira: úgy határoz, hogy amennyiben valaki az ehhez szükséges tudását igazolva teológiai és filozófiai tanulmányokat kíván folytatni, a megfelelő fokozatokra előmozdítható legyen, és ez a promóciós jog az európai egyetemek hasonló jogaival egyezzen. Annak

²¹ RABIKAUSKAS, *Die Gründungsbulle, i. m.*, 152–155. A bulla kritikai kiadása: *uo*, 166–170.

²² Az oklevél kritikai kiadása: RABIKAUSKAS, *Die Gründungsbulle, i. m.*, 160–164.

érdekében pedig, hogy ez a kollégium az igazi egyetemek kiváltságaival minden részről rendelkezék, a király a pápai megerősítésért a Szentszékhez fog folyamodni. Az oklevél ezt követően részletesen felsorolja a kollégium számára rendelt javakat.²³ Tehát a kolozsvári alapítólevelekben Báthory az egyetemre vonatkozóan egyedül a promóciós jogról nyilatkozik, jövőbeli lehetőségként és szándékként. Szó sincs az egyetemi jogosítványok többi eleméről: nem olvashatunk a formális egyetemi rangra emelésről, az európai egyetemekhez hasonló jogok és kiváltságok adományozásáról, az egyetemi autonómiáról és a különböző mentességekről, vagy az egyetem tisztségviselőiről.

Ezek a hiányok teljesen egyértelműen bizonyítják, hogy a két kolozsvári oklevél nem tekinthető sem egyetemi alapítólevélnek, még kevésbé uralkodói kiváltságlevélnek, hanem csupán egyetemalapítási szándékkal történt kollégium-alapítólevélnek. Ennek megállapításához egyébként nem kellett volna okvetlenül Vilniusig mennünk, még ha ez is a legjobb összehasonlítási alap, elég lett volna belepillantani a nagyszombati és a kassai egyetemek alapítóleveleibe és királyi megerősítéseibe, amelyek egyébként – a kolozsvári diplomával egyetemben – kitűnő magyar fordításban is hozzáférhetőek.²⁴ A két egyetem alapítólevele kizárólag az egyetem javadalmazásáról és működési feltételeiről szól, a királyi megerősítések pedig – bár sokkal bőbeszédűbbek Báthory diplomájánál – felruházzák a nagyszombati és a kassai egyetemet ugyanazon jogokkal és kiváltságokkal, amelyekkel az európai egyetekem rendelkezni szoktak, vagyis *mutatis mutandis* tartalmilag megegyeznek Báthory vilniusi privilégiumlevelével. Teljesen világosan szólva: nehéz elképzelni, hogy aki csak egyetlen egyetem alapítólevelét vagy királyi megerősítését is látta, komolyan gondolhatja, hogy Báthory István 1581. évi oklevele akár az egyik, akár a másik irattípusnak megfeleltethető legyen.

A pápai megerősítés problémája

Közismert, hogy a középkorban és részben a kora újkorban az egyetekemek alapításához, pontosabban teljes jogú működéséhez uralkodói és pápai kiváltságok szükségeltettek. A kolozsvári egyetem történetének korábbi kutatói ezt a követelményt olyannyira fontosnak érezték, hogy a szeminárium javadalmazásáról határozó pápai bullát tették meg (a teljes káosz kedvéért rosszul feloldott dátummal) az egyetem szentszéki megerősítésének dokumentumává.²⁵ Balázs Mihály dolgozata a félreértést egyértelműen tisztázta, viszont a kérdésnek ő is igen nagy jelentőséget

²³ MAH II, 112–118 (itt: 115–116). Az egyetemalapítási szándékra vonatkozó rész az egy esztendővel korábbi alapítólevélben is azonos, de ott még kifejezetten a jezsuiták (közép- és felsőfokú) tanítási kötelezettségéről is ír. Ezt a részt a második változatban a rendi szabályok miatt ki kellett hagyni: MAH II, 64.

²⁴ *Régi magyar egyetekemek emlékezete. Memoria universitatum et scholarum maiorum Regni Hungariae 1367–1777*, szerkesztette és a bevezetést írta SZÖGI László, Bp., 1995, 171–174, 181–182, 188–192, 198–200, 204–208. (a fordítás BENE László munkája).

²⁵ Ez a tévedés annyira nyilvánvaló, hogy teljesen feleslegesnek éreztük ennek az iratnak a vilniusi pápai bullával való bárminemű konfrontációját.

tulajdonított. A pápai jóváhagyás elmaradását végső soron az intézmény egyetem-jellegét cáfoló egyik legfontosabb argumentummá léptette elő: „...ennek [vagyis a pápai megerősítésnek – M. A., S. D.] hiányában nem szerepel a kolozsvári az egy-séges követelmények alapján összeállított koraújkori alapítások listáján, másfelől pedig e hiány megszépítő leplezésével vált lehetővé, hogy Veresst követően lé-nyeges tényeket figyelmen kívül hagyva lehessen beszélni a kolozsvári Báthory-egyetemről.”²⁶

Mint az alábbiakban látni fogjuk, Kolozsvár esetében ez a körülmény valóban sokat nyomott a latban, ugyanakkor Róma hivatalos elismerésének hiányát általá-nos érvennyel mégsem tekinthetjük perdöntő bizonyítéknak. A kora újkorban ugyanis, éppen a fentebb vázolt tipológiai sokszínűség miatt, az uralkodói és pápai kettős privilégium elve sokat veszített legitimáló erejéből. Ha a protestáns egyete-mek teljesen magától értetődő esetétől eltekintünk, a katolikus intézmények között is találunk tényleges egyetemeket kettős, illetve csak uralkodói jóváhagyással, eset-leg egyikkel sem.²⁷

Erre a legjobb példát éppen a két 17. századi magyarországi alapítás, Nagyszom-bat és Kassa szolgáltatja. A nagyszombati egyetemet Pázmány Péter esztergomi érsek alapítása (1635. május 12.) után öt hónappal (1635. október 18.) erősítette meg II. Ferdinánd.²⁸ A második egyetemünket, a kassait I. Lipót csak Kisdi Bene-dek egri püspök fundációja (1657. február 26.) után három és fél esztendővel (1660. augusztus 7.) hagyta jóvá.²⁹ Mindkét esetben elmaradt viszont a pápai megerősítés. Megkérdőjelezi-e a szentszéki dokumentum hiánya Nagyszombat és Kassa egyete-mi rangját? Vajon mi ennek a hiánynak az oka, illetve a jelentősége a két intézmény számára? Egyáltalán: a kortársaknak vagy az utókornak volt-e hiányérzete ezzel kapcsolatban?

Az első kérdésre a válaszuk egyértelmű nem. A fentiekben láthattuk: mind a nagyszombati, mind pedig a kassai alapítás formális szempontból is megfelel a korszakban Európa-szerte működő jezsuita egyetekmek kritériumainak, működésüket és jogosítványaikat tekintve sem különböznek a Habsburg-birodalom többi hasonló intézményétől. Nagyon tanulságos viszont, ha a két alapítást a pápai megerősítés elmaradásának aspektusából vizsgáljuk. Az egyetekmek történetírói, akárcsak évszá-zadokkal ezelőtt a kortársak, maguk is eltérő módon reagáltak a pápai konfirmáció hiányára. A pázmányi alapítás esetében egyes rendi vezetők és a későbbi historiku-sok is arra gyanakodtak, hogy a teljes egyetemi képzés, vagyis a jogi és orvosi karok hiányával indokolható a szentszéki jóváhagyás elmaradása. Ez az érvelés nyilván nem állja meg a helyét, hiszen, mint azt fentebb láttuk, a jezsuiták eredendően nem kívántak a rendi képzésüktől teljesen idegen tudományokkal foglalkozni, így a jezsuita egyetekmek – főleg megalakulásukkor – nem is rendelkeztek ezekkel a fakultásokkal. A pápai megerősítést viszont ettől teljesen függetlenül megkapták,

²⁶ BALÁZS, *A szegedi egyetem*, i. m., 17–18.

²⁷ FRIJHOFF, *Grundlagen*, i. m., 57–58.

²⁸ *Régi magyar egyetekmek*, i. m., 196–198, 200–204.

²⁹ *Régi magyar egyetekmek*, i. m., 179–181, 183–187.

elég legyen itt csupán a már említett vilniusi vagy a grazi egyetemre utalni. Erre az ellentmondásra már Szentpétery Imre is rámutatott, hangsúlyozva: „valószínű ezért, hogy a nagyszombati egyetem pápai megerősítése elmaradásának sem ez, vagy nem csupán ez volt az oka.”³⁰ A félszázaddal később napvilágot látott jubileumi összefoglalás vonatkozó fejezetének szerzője, Sinkovics István már közelebb járt a megoldáshoz, amikor arról írt, hogy „VIII. Orbán pápa franciabarát és Habsburg-ellenes irányzata, továbbá ehhez kapcsolódóan az a feszült viszony, ami Pázmány római követsége idején közte és a római egyház feje között kialakult, volt a háttérben.” Ugyanakkor Sinkovics ötletét nem tartotta többre „puszta feltevésnél,” és meglehetősen furcsállotta a pápának a magyarországi katolicizmust politikai okokból sújtó magatartását.³¹ A kassai egyetem esetében az egyébként nem túl bőséges és meglehetősen elavult szakirodalom említés nélkül elmegy a szentszéki megerősítés elmaradása mellett.³²

A nagyszombati alapítás pápai megerősítését az alapító és a jezsuiták is fontosnak tartották. A szintén eléggé gyorsan és előzetes konzultációk nélkül megfogalmazott május 12-i alapítólevél bizonyos problémáinak a rendfőnökkel történt tisztázása után már 1635. szeptember elején megkezdődött a császári és pápai megerősítés kieszközlésének szervezése.³³ November elején Muzio Vitelleschi rendfőnök úgy nyilatkozott, hogy mihamarabb Rómába érkezik az alapítólevél végleges változata, azonnal kérvényezi a Szentszéknél a pápai bullát.³⁴ November közepén a generális Guillaume Lamormain császári gyóntatónál sürgette a császári kiváltságlevél kiadását, és megígérte: mihamarabb ezt az alapítólevél végleges változatával együtt megkapta, ő is azonnal lépni fog a római kúriában.³⁵ 1636 elején újból biztosította Dobronoki Györgyöt, az alapítás szervezőjét, hogy buzgón fáradozik a bulla érdekében,³⁶ de májusban, az alapítás után pontosan egy évvel már bizonyos nehézségekről és azok leküzdése érdekében kifejtett erőfeszítéseiről írt.³⁷ Ezt követően a pápai konfirmáció ügye lekerült a napirendről, legalábbis a rendfőnökkel folytatott levelezésben több nyomát nem találtuk. A megerősítés hiánya egyetlen kisebb incidenst leszámítva,

³⁰ SZENTPÉTERY Imre, *A Bölcsészettudományi Kar története 1635–1935*, Bp., 1935 (A Királyi Magyar Pázmány Péter-Tudományegyetem Története, IV), 9–11.

³¹ *Az Eötvös Loránd Tudományegyetem Története 1635–1985*, szerk. SINKOVICS István, Bp., 1985, 32 (a vonatkozó fejezet SINKOVICS István munkája).

³² FARKAS Róbert, *A kassai r. kath. főgymnasium története 1657–1895*, Kassa, 1895, 30–50.; Uő, *Kassa régi egyeteme = A kassai egyetem*, Kassa, 1901, 33–63.

³³ Muzio Vitelleschi jezsuita rendfőnök Dobronoki Györgynek, 1635. szeptember 8. Archivum Romanum Societatis Iesu (a továbbiakban: ARSI) Austria vol. 5 I. pag. 30–31.

³⁴ Vitelleschi Forró Györgynek és Dobronokinak, 1635. november 3. ARSI Austria vol. 5 I. pag. 47–48.

³⁵ Vitelleschi Dobronokinak, 1635. november 17. ARSI Austria vol. 5 I. pag. 56.

³⁶ Vitelleschi Dobronokinak, 1636. február 2. ARSI Austria vol. 5 I. pag. 87.

³⁷ „Confirmationem apostolicam academiae, quid moretur, non dubito ipsum dominum Motmannum, cui ab ipso cardinali expedienda commissa est, iam indicasse, nos pro virili nostra parte laborabimus, ut meliore, quo fieri potest, modo difficultates superemus.” Vitelleschi Dobronokinak, 1636. május 17. ARSI Austria vol. 5 I. pag. 129.

amikor Michael Summeregger tartományfőnök 1637-ben az első promóciókat be akarta tiltani, többé gondot nem okozott.³⁸ A nagyszombati egyetemmel ellentétben a kassai alapítás pápai megerősítésének ügyéről a forrásaink mélyen hallgatnak. Az egyetem megszervezésének számos kérdését érintő római levelezésanyagban egyetlen halvány utalást sem találtam arra, hogy az alapító Kisdi Benedek egri püspök vagy a jezsuiták akárcsak megpendítették volna a pápai bulla ügyét.³⁹ Míg annak híre Rómába is eljutott, hogy a püspök a jezsuiták hanyagságát okolta a királyi megerősítés késéséért,⁴⁰ addig a pápai jóváhagyás a jelek szerint senkit sem érdekelt.

A két egyetem alapítóinak és jezsuita vezetőinek a fentebb vázolt eltérő attitűdje, illetve mindkét esetben a pápai bulla elmaradása egyáltalán nem a véletlen műve. Az elmúlt évtized katolikus egyháztörténeti kutatásai a korábbiaknál élesebb kontúrokkal mutatták be a magyar egyház és az Apostoli Szentszék viszonyának fejlődését a 17. században. A katolikus egyház újjászervezésére a 16. század közepén két alternatíva alakult ki: a Róma központú, centralizációs-represszív, illetve a püspök-központú, lelkipásztori megújulásra épülő modell. Míg az előbbi a római kúria intézményeinek befolyását kívánta növelni, addig az utóbbi elsősorban az államegyházi törekvéseket támogatta. A magyarországi katolikus felekezetszervezés a 17. század elejétől kezdve egyre tudatosabban a második megoldás irányába mozdult el, hiszen erre az időszakra a Szentszék a korábbiakhoz képest lényegesen kevesebb gyakorlati segítséget nyújtott a helyi egyházaknak, az egyetemes katolikus érdekek képviselője helyett egyre inkább a politikai lojalitás vált a Pápaság elsődleges szempontjává a nemzeti egyházakhoz fűződő viszonyában.⁴¹ Ezek a tendenciák VIII. Orbán pápaságának (1623–1644) és Pázmány Péter érsekségének (1616–1637) az idején váltak teljesen egyértelművé, az egyik legsúlyosabb konfliktust pedig éppen Pázmány Péter római követsége jelentette 1632-ben.⁴² Az útkeresés évtizedei után a magyarországi hierarchia egyre jobban eltávolodott az egyébként is gyengülő Pápaságtól, és mindinkább az erősödő Habsburg államhatalom egyházpolitikai szövetségese lett, bizonyos értelemben tehát a gallikán egyházmodellhez hasonló fejlődésről is beszélhetünk. Ennek az irányváltásnak természetesen nem csak és nem is mindig elsősorban politikai következményei születtek, hanem egyházfegyelmi és intézményes konzekvenciákat is regisztrálhatunk. Elég legyen itt csupán a magyar püspökök és a Szentszék igencsak laza kapcsolataira: a

³⁸ SZENTPÉTERY, *A Bölcsészettudományi Kar, i. m.*, 9–10.

³⁹ Vö. a rendfőnöknek 1656 és 1661 között a kassai egyetemalapítással kapcsolatban írott leveleit: ARSI Austria vol. 7. fol. 26^r, 27^r, 31^r, 37^r, 40^v, 53^v, 61^r, 62^r, 96^v, 141^v, 200^v–201^r, 209^r, 236^v.

⁴⁰ „... universitatis confirmatio nondum impetrata sit ab augustissimo imperatore. Qua in re audio illustrissimum dominum fundatorem graviter queri de negligentia nostrorum, qui negotium in se recipiant.” Goswin Nickel rendfőnök Johann Berthold tartományfőnöknek, 1659. március 15. ARSI Austria vol. 7. fol. 141^v.

⁴¹ Ezekre a jelenségekre összefoglalóan: TUSOR Péter, *A magyar hierarchia és a pápaság a 17. században. (Problémák és fordulópontok)*, Századok, 136(2002), 527–545.

⁴² TUSOR Péter, *Pázmány állandó római követségének terve (1632–1634) = Pázmány Péter és kora*, szerk. HARGITTAY Emil, Piliscsaba, 2001 (Pázmány Irodalmi Műhely. Tanulmányok, 2), 151–175.

pápai megerősítések kérésének elmulasztására, illetve az ad limina látogatások és jelentések feltűnő ritkaságára utalnunk,⁴³ vagy éppen Pázmány nagyvonalúságára, amellyel elmulasztotta a Római Inkvizíció engedélyét kérni a magyar katolikus Biblia-fordítás nyomtatásához.⁴⁴ Nem meglepő tehát, hogy a bíborossal feszült viszonyban levő római kúria nem sietett az egyetemet megerősítő pápai bulla kiadásával, és egy esztendei próbálkozás után ezt maga Pázmány sem tartotta reálisnak, de a jelek szerint igazán szükségesnek sem. És ugyancsak ebbe a folyamatba illeszthető, hogy a század második felében, az újabb egyetem alapításakor Kisdi Benedek számára a nagy előd kudarcának és az elmúlt negyedszázad változásainak fényében a Szentszék megerősítése immár teljesen irreleváns volt.

Ezek után joggal merül fel a kérdés: a nagyszombati és a kassai egyetemek analógiája mennyire érvényes a kolozsvári tanintézményre? Vajon a két 17. századi intézet példájából egyenesen következik, hogy a kolozsvári iskola egyetem-jellegét sem cáfolja a pápai bulla hiánya? A választ az egyházpolitikai feltételrendszer különbségeire figyelve adhatjuk meg. Teljesen más súlya és szerepe volt az európai politikában és az egyetemes egyházreform megvalósításában az egyik legnagyobb hatású reformpápának, XIII. Gergelynek, mint 17. századi utódainak,⁴⁵ és teljesen más viszony fűzte a Szentszékhez Báthory Istvánt, mint a harmincéves háború és rákövetkező évtizedek Habsburg uralkodóit. Ennek a viszonynak a taglalásába itt természetesen nem bonyolódhatunk bele, elég legyen csupán arra utalni, hogy a lengyel király számára a pápa szövetsége mind politikai, mind vallási értelemben rendkívül fontos volt, emiatt minden kétséget kizáróan nagy hangsúlyt fektetett politikai és egyházi tevékenységének római legitimációjára is.⁴⁶ Mindennél beszédesebb példája ennek a fentebb idézett vilnusi példa: a pápai bullát mind az alapító püspök, mind pedig a király az egyetem működéséhez szükséges alapvető és nélkülözhetetlen feltételnek tekintette, és azt az egyetem tényleges megalapításának évében el is nyerték. Elengedhetetlennek tekintette ezt Báthory Kolozsvár esetében is, mint ahogyan arról a kollégium mindkét alapítólevelében nyilatkozott. Vagyis a pápai megerősítés elmaradása önmagában még nem jelenti azt, hogy egy adott intézményt ki kell iktatnunk az európai egyetemek katalógusából, de Báthory István alapítása esetében ez a hiány egyértelmű jele annak, hogy ezt az intézményt sem a király, sem pedig a rend nem tartotta elég érettnek arra, hogy ezt a kiváltságot kérje a számára Rómában.

⁴³ Ezekre a jelenségekre Tusor Péter fentebb említett tanulmányai mellett lásd: MOLNÁR Antal, *A Pápaság és Magyarország a török uralom idején (1526–1686) = Közép-Európa harca a török ellen a 16. század első felében*, szerk. ZOMBORI István, Bp., 2004, 189–217.

⁴⁴ MOLNÁR Antal, *A horvát és magyar katolikus Biblia-fordítás és a római inkvizíció*, Magyar Könyvszemle, 118(2002), 24–37.

⁴⁵ Ezekre a változásokra magyarországi hangsúlyokkal: MOLNÁR, *A Pápaság*, i. m.

⁴⁶ Báthory István és a Szentszék kapcsolatainak gazdag irodalmából itt csak egyetlen tanulmányra utalunk: KRUPPA Tamás, *Kísérletek Erdély rekatolizációjára. Tervek az erdélyi püspökség visszaállítására Báthory István és Zsigmond idejében*, Magyar Egyháztörténeti Vázlatok – Regnum, 14(2002), 39–75.

Összegzés

A dolgozatban egy sokszor feszegetett problémát, a Báthory István által alapított kolozsvári jezsuita iskola egyetem jellegének kérdését próbáltuk meg egy újabb szempont, a jezsuita rendtörténeti és az általános egyetemtörténeti kontextus segítségével körbejárni. Meggyőződésünk szerint csakis az intézménytörténeti háttér és a jól kiválasztott analógiák segítségével lehet egy ilyen bonyolult, önmagában csak nehezen megközelíthető problémát felfejteni. Ennek alapján úgy látjuk, hogy a kolozsvári jezsuita iskola 1581-től, illetve 1585-től megszakításokkal 1603-ig a felsőfokú stúdiumokkal, filozófiai és teológiai kurzusokkal működő, ún. akadémiai gimnáziumok csoportjába tartozott, mégpedig az egyetemmé fejlődés lehetőségével és szándékával. Semmiképpen nem beszélhetünk viszont tényleges, a szükséges jogi és szervezeti keretekkel ellátott egyetemről, miként Nagyszombat vagy Kassa esetében. Ez a két utóbbi intézmény a pápai bulla elmaradása ellenére is teljes jogú, császári privilégiummal működő, szabályos kétkarú (Nagyszombat rövidesen három, majd négy fakultású) jezsuita egyetem volt, nem indokolt tehát a kassai intézményt – alacsonyabb jogi státust érzékeltetendő – akadémiának nevezni.

A fentiek a szegedi (és a kolozsvári román) egyetemi őskeresés szempontjából mindenképpen azt a tanulságot hordozzák, hogy az intézményes jogutódlás felvetése értelmetlen, de meglátásunk szerint a szellemi örökség kérdése is részben problematikus. A kora újkori felekezeti egyetemek közül a jezsuita intézmények mutatják a szellemiség szempontjából a legkevesebb rokonságot a mai, világi művelődési intézményekkel. Míg a középkori egyetemek alkotmánya és eszméisége számos pontban megfeleltethető a mai utódaikénak, addig – mint arról fentebb szóltunk – a jezsuita intézmények központosított kormányzata és célkitűzései teljesen eltérnek a mai egyetemi alapelvektől. A rend számára az oktatás kizárólag a katolikus vallás terjesztésének, a felebarát üdvösségre vezetésének egyik eszköze volt, ma ez a szemléletmód még a felekezeti egyetemekre sem jellemző. A négyszáz esztendővel ezelőtt élt páterek számára a mai kor szabadon szolgáló szelleme bizony igencsak gyanús és üldözendő jelenség lett volna. Más szavakkal: ha a kérdésben állást foglaló szerzők ismernék a jezsuita rend kora újkori értékrendjét, nem biztos, hogy bennük keresnék lelki-szellemi elődeiket.

Persze korántsem biztos, hogy az árnyaltabb megközelítéssel elveszítünk valamit nemzeti múltunk értékeiből, sokkal inkább pontosabban, igazabban fogjuk azt tisztelni. Számunkra a tordai országgyűlés példája emblematisztikus ebből a szempontból: elvesztettünk egy politikai kompromisszumot, de a másik oldalon megnyertük – Európában egyedülálló módon – egy teológiai-filozófiai gondolat törvényszöveggé nemesülését.⁴⁷ Ugyanígy a „Báthory-egyetem” kapcsán tisztábban látjuk ugyan az intézmény jellegét, amely mai szemmel talán „csekélyebb értékű”, de jobban meg-
tanuljuk tisztelni elődeink művelődési eszméit, és azokat a hatalmas erőfeszítéseket,

⁴⁷ BALÁZS Mihály, „A hit ... hallásból lészön”. *Megjegyzések a négy bevett vallás intézményesüléséhez a 16. századi Erdélyben*, = *Tanulmányok Szakály Ferenc emlékére*, szerk. FODOR Pál, PÁLFFY Géza, TÓTH István György, Bp., 2002 (Gazdaság- és Társadalomtörténeti Tanulmányok, 2), 51–73.

amelyeket ezek megvalósításáért kifejtettek, sokszor a végső beteljesülés esélye nélkül. A szellemi örökség használható elemét minden valószínűség szerint ezen a ponton lelhetjük meg: az egyetemi gondolat megfogalmazásában és szívós továbbélésében. Az erdélyi és a magyar haza stúdiumokkal való ékesítésének vágya minden bizonnyal ugyanolyan erősen munkált Báthory Istvánban, mint egyetemalapító utódaiban Kolozsvárott és Szegeden egyaránt. Ha pedig ezekkel a szubjektív megjegyzésekkel végső értelmezésben, szándékunk ellenére mi is a vitához kapcsolódunk volna, azt bocsássa meg nekünk a kegyes olvasó.*

Antal Molnár – Dániel Siptár

WAS THE 'BÁTHORY-UNIVERSITY OF KOLOZSVÁR' A UNIVERSITY?

In a recent discussion the status of the college extensively called 'Báthory-University of Kolozsvár' (Cluj-Napoca) was disputed concerning its supposed institutional and spiritual connections to the present University of Szeged. In the course of the discussion Mihály Balázs has pointed out correctly that this college cannot be regarded as a university, not even by using contemporary concepts. This paper is the result of a research that took place at the PhD-program in History of Eötvös Loránd University, Budapest, during the autumn term of 2007. It was inspired by the discussion mentioned, but was not meant to form a part of it. The authors' goal was to deal with the issue in a new perspective, considering the history of the Jesuit Order and general university history.

The concepts and system of 16–17th century higher education differ considerably from the stricter structures of the subsequent era. Constitutional fluidity also characterizes the education of the Jesuit Order, in spite of its centralized establishment. Within the diversity of higher schools, the Order itself performed higher education in four different ways. At older universities it took over either single departments or whole faculties. In the case of its own foundations, grammar schools with philosophy and theology courses (academic gymnasia) and complete universities with two faculties (Jesuit Universities) can be mentioned.

István Báthory founded the twin institution of the Kolozsvár college at Vilnius, Lithuania. The genesis of the two schools on the one hand shows parallels in temporal proximity and in the gradual development of the educational degrees. On the other hand, however, inquiring their foundational diplomas, we find that while the college of Vilnius became a complete university with promotional rights, royal and papal confirmation, only an irregularly working 'academic gymnasium' could arise in Kolozsvár. Although Báthory expressed his will to develop it into a university right at the time of the foundation, this was not followed by further steps.

These steps would include the obtaining of a papal confirmation. Since, despite the fact that the two Hungarian Jesuit universities founded later in the 17th century, namely Nagyszombat and Kassa (Trnava and Kosice), did not gain papal approval because of the political distance between the Roman Curia and the Hungarian high clergy, the absence of such approval in the case of Kolozsvár, due to the different relationship between Báthory and Pope Gregory

* A tanulmány megjelent Molnár Antal tanulmánykötetében (*Lehetetlen küldetés? Jezsuiták Erdélyben és Felső-Magyarországon a 16–17. században*, Bp., 2009 (TDI Könyvek, 8), 29–48.).

XIII, unambiguously indicates that the college must have lacked university rank. Therefore the 'academic gymnasium' of Kolozsvár, which was finally closed in 1603, does not have institutional continuity with the University of Szeged, neither can the latter really identify itself in spiritual terms with a school founded mainly for the reason of confessional propagation. Connection can merely be traced in the common ambitions of the founders for improving national higher education.